

สิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ : ศึกษาปัญหาการสมรสตามประมวลกฎหมายแพ่ง และพาณิชย์ มาตรา 1448 และการคุ้มครองโดยศาลรัฐธรรมนูญ

จักรกฤษณ์ อุตโม¹

ปวีศร เลิศธรรมเทวี²

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ มุ่งศึกษาถึงปัญหาที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ในประเด็นปัญหาเกี่ยวกับการไม่มีกฎหมายรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ปัญหาเกี่ยวกับรูปแบบในการรับรองสิทธิดังกล่าว และปัญหาเกี่ยวกับหน่วยงานผู้มีหน้าที่ในการตราหรือแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวข้องเพื่อให้เกิดความคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ โดยจะทำการศึกษาจากกฎหมายที่เกี่ยวข้องในประเทศไทย โดยเฉพาะประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 รวมถึงคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญไทยที่เล็งเห็นถึงความสำคัญในเรื่องดังกล่าว วิเคราะห์เปรียบเทียบกับกฎหมายและกรณีศึกษาของต่างประเทศ

จากการศึกษาพบว่า ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ที่บัญญัติว่า “การสมรสจะทำได้ เมื่อชายและหญิงมีอายุสิบเจ็ดปีบริบูรณ์แล้ว ...” เป็นบทบัญญัติที่ใช้บังคับมาเป็นเวลาช้านาน เกิดความไม่สอดคล้องกับบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญโดยถือเป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศที่มุ่งคุ้มครองความเสมอภาคของบุคคลไม่เท่าทันกับสนธิสัญญาระหว่างประเทศซึ่งได้ให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสซึ่งถือสิทธิมนุษยชนประการหนึ่ง รวมถึงยังไม่ตอบโจทย์กับสภาพของสังคมที่เกิดความเปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัย จึงก่อให้เกิดความไม่เท่าเทียมในสังคม กระทบต่อสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในการชีวิตคู่ร่วมกันโดยปริยาย และทำให้เกิดช่องว่างในการบังคับใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ตามมา ต่อมาศาลรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นองค์กรที่มีบทบาทและหน้าที่โดยตรงในการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชน ได้คำนึงถึงและให้ความสำคัญกับปัญหาของกลุ่มบุคคลดังกล่าว จึงมีข้อเสนอแนะให้รัฐสภา

¹ นักศึกษาหลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (สาขากฎหมายมหาชน) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

² รองศาสตราจารย์ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

คณะรัฐมนตรี และหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องสมควรพิจารณาดำเนินการตรากฎหมายเพื่อรับรองสิทธิและหน้าที่ของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศอย่างเหมาะสมต่อไป

ดังนั้น จึงเห็นควรให้มีการตราหรือแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายให้บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศได้รับการคุ้มครองทางกฎหมายเช่นเดียวกับการสมรสของชายและหญิง เพื่อให้เกิดความสอดคล้องกับบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ และกฎหมายในลำดับรองลงมา เพื่อให้กฎหมายสามารถให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศได้อย่างเหมาะสมและตรงตามเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยในปัจจุบัน รวมถึงสอดคล้องกับคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญซึ่งได้ขอแนะนำไว้

คำสำคัญ: ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448; บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ; สิทธิในการสมรส; ศาลรัฐธรรมนูญ

Right in Marriage of Gender Diverse Peoples : Study of Marriage Problems On The Civil and Commercial Code Section 1448 And The Protection by Constitutional Court

Chakkrit Auttamo¹

Pawarit Lertdhamtewe²

Abstract

This research addresses the rights of gender-diverse individuals concerning marriage in Thailand. Specifically, it examines the inadequacies in legal guarantees and protections, forms of recognition, and the responsibilities of agencies involved in enacting or amending laws to safeguard these rights.

The study critically analyzes the existing legal framework, particularly the Civil and Commercial Code, Section 1448, which mandates that marriage is permissible only when both a man and a woman have reached seventeen years of age. This longstanding law is found to be inconsistent with the Constitution, which serves as the supreme law designed to uphold equality and is non-compliant with international treaties that recognize and protect marriage as a human right. Furthermore, it does not address societal changes over time, leading to inequality and indirectly affecting the rights of gender-diverse individuals to marry. This results in a significant gap in the enforcement of laws concerning the rights of gender-diverse people to marry.

The Constitutional Court of Thailand, tasked with protecting the rights and liberties of citizens, has shown concern and placed emphasis on the challenges faced by gender-diverse individuals. Consequently, it is recommended that the National Assembly, the Council of Ministers, and relevant state agencies consider enacting or amending laws to ensure the rights and responsibilities of people with gender diversity in a manner consistent with constitutional and statutory law. This will enable the legal system to provide appropriate guarantees and

¹ Master of Laws, Public Law, Faculty of Law, Ramkhamhaeng University

² Assoc. Prof. Faculty of Law, Ramkhamhaeng University

protections for the marriage rights of gender-diverse individuals, in line with the Constitution of the Kingdom of Thailand B.E. 2560 and consistent with the recommendations of the Constitutional Court.

Keywords: The Civil and Commercial Code Section 1448; Gender diverse individuals; Right in Marriage; Constitutional Court

บทนำ

ปัจจุบันการสมรสระหว่างเพศเดียวกันในประเทศต่างๆ ทั่วโลก เริ่มได้รับการยอมรับและรับรองจากรัฐอย่างเป็นทางการมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการแก้ไขกฎหมายที่มีอยู่เดิม การออกกฎหมายใหม่เพื่อรองรับ หรือจากคำพิพากษาของศาลในประเทศนั้น ๆ สำหรับประเทศไทย การยอมรับความหลากหลายทางเพศ เริ่มปรากฏครั้งแรกโดยการรับรองไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับปี 2550 มาตรา 30 วรรคหนึ่ง โดยปรากฏในเจตนารมณ์ของร่างรัฐธรรมนูญว่า การห้ามเลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งความแตกต่างในเรื่อง “เพศ” นั้น นอกจากหมายถึง “การห้ามเลือกปฏิบัติเพราะความแตกต่างระหว่างชายและหญิง” ยังหมายรวมถึง “การห้ามเลือกปฏิบัติเพราะความแตกต่างของบุคคลที่มีอัตลักษณ์ทางเพศ (Sexual Identity) หรือเพศสภาพ (Gender) หรือความหลากหลายทางเพศ (Sexual Diversity) แตกต่างจากเพศที่ผู้นั้นถือกำเนิดอยู่ด้วย” (คณะกรรมการการวิสามัญบัญญัติกเจตนารมณ์เจตนาแห่งเหตุและตรวจรายงานการประชุม สภาร่างรัฐธรรมนูญ, 2550) และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับปัจจุบันก็ยังรับรองความหลากหลายทางเพศไว้ตามมาตรา 27 วรรคสาม บัญญัติว่า “การเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลไม่ว่าด้วยเหตุความแตกต่างในเรื่องถิ่นกำเนิด เชื้อชาติ ภาษา เพศ ... จะกระทำไม่ได้” ดังนั้น รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันจึงรับรองสิทธิของบุคคลโดยห้ามมิให้เลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งความแตกต่างในเรื่องเพศ (คณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ, 2562) ไม่ใช่เพียงเพศชายหรือเพศหญิงโดยกำเนิด แต่รวมถึงการห้ามเลือกปฏิบัติเพราะความแตกต่างของบุคคลที่มีอัตลักษณ์ทางเพศ หรือเพศสภาพ หรือความหลากหลายทางเพศแตกต่างจากเพศที่ผู้นั้นถือกำเนิดด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้ในหลายประเทศและรวมถึงประเทศไทยจะยอมรับความหลากหลายทางเพศ โดยการรับรองให้บุคคลซึ่งมีความหลากหลายทางเพศมีสิทธิตามรัฐธรรมนูญเช่นเดียวกับบุคคลทั่วไปก็ตาม แต่การยอมรับที่มีนัยยะสำคัญที่สุดคือการให้สิทธิในการสมรสและคุ้มครองการสมรสดังกล่าวให้มีผลผูกพันตามกฎหมาย จึงเป็นมาตรการที่สะท้อนและตรงตามความต้องการของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศมากที่สุด

แต่โดยที่การสมรสตามกฎหมายของประเทศไทยนั้น ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ซึ่งเป็นกฎหมายที่ตราขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 บัญญัติว่า “การสมรสจะทำได้เมื่อชายและหญิงมีอายุสิบเจ็ดปีบริบูรณ์แล้ว...” ดังนั้น การสมรสที่มีความผูกพันและชอบด้วยกฎหมายจึงต้องเป็น “การจดทะเบียนสมรสระหว่างชายและหญิง” บทบัญญัติดังกล่าวเป็นเงื่อนไขต้องห้ามมิให้บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศจดทะเบียนสมรสและหากฝ่าฝืนย่อมเป็นการสมรสที่ไม่ชอบด้วยกฎหมาย ซึ่งส่งผลตามกฎหมายหลายประการ เช่น คู่สมรสเพศเดียวกันไม่ได้รับความคุ้มครองใด ๆ ในการอยู่ร่วมกันเหมือนกับคู่สมรสต่างเพศ หรือไม่มีกฎหมายรับรองสถานภาพคู่ชีวิต สูญเสียสิทธิประโยชน์ตามกฎหมายต่าง ๆ ที่พึงได้รับในฐานะของคู่สมรสตามกฎหมาย อีกทั้งยังไม่อาจเข้าถึงสิทธิตามกฎหมายครอบครัวที่สำคัญบางประการ เป็นต้น

แม้ปัจจุบันมีความพยายามเรียกร้องให้มีการรับรองและคุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศหลายประการก็ตาม แต่ต้องยอมรับว่าสิทธิในการสมรสเป็นสิทธิประการสำคัญที่บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศต้องการผลักดันให้มีผลเชิงประจักษ์มากที่สุด ซึ่งต่อมาได้มีการยื่นคำร้องขอให้ศาลรัฐธรรมนูญพิจารณาวินิจฉัยว่า ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญซึ่งศาลรัฐธรรมนูญได้มีคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ 20/2564 วินิจฉัยว่า ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ไม่ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา 25 มาตรา 26 และมาตรา 27 วรรคหนึ่ง วรรคสอง และวรรคสาม โดยมีข้อเสนอแนะว่ารัฐสภา คณะรัฐมนตรี และหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องสมควรพิจารณาดำเนินการตรากฎหมายเพื่อรับรองสิทธิและหน้าที่ของบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศอย่างเหมาะสมต่อไป ทำให้ต่อมาได้มีการเสนอร่างกฎหมายว่าด้วยการให้สิทธิในการสมของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศหลายรูปแบบด้วยกัน ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์ในการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ไม่ให้เกิดความเสียเปรียบทางกฎหมายในการใช้ชีวิตคู่ร่วมกัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา แนวคิด และทฤษฎีที่เกี่ยวกับสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ
2. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์รูปแบบการรับรองในต่างประเทศที่มีการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ
3. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์สภาพปัญหาของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในประเทศไทย กรณีไม่มีการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสตามกฎหมาย

4. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์คำสั่งและคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญไทยในการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

5. เพื่อเสนอแนะแนวทางในการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศสำหรับประเทศไทย

แนวความคิดเกี่ยวกับสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

เพื่อประโยชน์ในการศึกษาทำความเข้าใจถึงการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ จึงจำเป็นที่จะต้องทราบถึงความหมายของความหลากหลายทางเพศ และความเป็นการสมรสเสียก่อน ก่อนที่จะศึกษาถึงการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในลำดับต่อไป

1. ความหมายของความหลากหลายทางเพศ “ความหลากหลายทางเพศ” หรือ กลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศนั้น เป็นคำศัพท์ที่เกิดขึ้นใหม่ เนื่องจากคำดังกล่าวมีความหมายที่ครอบคลุมและตรงตัวกว่าคำว่า “รักร่วมเพศ” หรือ คนรักร่วมเพศหรือคนรักเพศเดียวกัน ซึ่งหมายถึง พฤติกรรมทางเพศ หรือความสนใจ หรือรสนิยมทางเพศในเพศเดียวกัน โดยในศตวรรษที่ 20 เรื่องคนรักเพศเดียวกันเป็นเรื่องการศึกษาที่สำคัญและถกเถียงกันในสังคมตะวันตก โดยเฉพาะหลังจากการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิของเกย์ (Gay Rights) ที่เริ่มในปี ค.ศ. 1969 ซึ่งทัศนคติด้านสังคมเกี่ยวกับความสัมพันธ์เพศเดียวกันมักแตกต่างกันไปทั้งสถานที่และเวลา (ประเสริฐ โอนพรัตน์วิบูล, 2560) โดยปัจจุบันในทางวิชาการมีการอธิบายว่า “ความหลากหลายทางเพศ” หมายถึง ความหลากหลายในวิถีทางเพศและอัตลักษณ์ทางเพศ โดยวิถีทางเพศเป็นเรื่องเกี่ยวกับความพึงพอใจในทางเลือกเรื่องเพศของบุคคลที่มีต่อบุคคลอื่นซึ่งอาจเกิดขึ้นกับบุคคลที่มีเพศต่างกับกับตน หรือกับบุคคลเพศเดียวกันกับตนหรือได้ทั้งสองเพศ ในขณะที่อัตลักษณ์ทางเพศเป็นเรื่องของการแสดงออกซึ่งความเป็นเพศของบุคคลในลักษณะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการแสดงออกในทางร่างกายหรือรสนิยมทางเพศโดยไม่จำเป็นต้องสอดคล้องกับเพศสรีระของบุคคลนั้น (อารยา สุขสม, 2561)

2. ความเป็นมาของการสมรส ครอบครัวถือเป็นสถาบันทางสังคมที่มีขนาดเล็กที่สุดอันเป็นสถาบันพื้นฐานซึ่งมีความสำคัญของสังคมมาแต่โบราณกาล สภาพของสังคมไทยนั้นมีความนิยมในเรื่องของการยกย่องให้ฝ่ายชายเป็นหัวหน้าครอบครัว แต่ยังคงให้บทบาทฝ่ายหญิงในการบริหารจัดการครอบครัว (ปรีดี เกษมทรัพย์, 2550) เมื่อชายและหญิงตกลงปลงใจที่จะใช้ชีวิตร่วมกันเพื่อเรียนรู้ซึ่งกันและกันแล้ว อันเป็นการสร้างสถาบันครอบครัวขึ้น โดยมีจุดมุ่งหมายตามธรรมชาติเพื่อสืบทอดสายโลหิตต่อไป ซึ่งเป็นแนวคิดพื้นฐานที่ได้รับการยอมรับจากคน

ในสังคมส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่ถูกต้องและเป็นไปตามทำนองคลองธรรม ต่อมาเมื่อสังคมเกิดความเจริญรุ่งเรืองมากขึ้น รัฐเข้ามามีบทบาทสำคัญในการปกครองประชาชนภายในรัฐ โดยมีรูปแบบกฎหมายในการปกครองและมีกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษรสำหรับใช้ในการปกครองสังคม รัฐจึงเข้ามามีบทบาทของการเป็นผู้รับรองสถานะในการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันโดยการตราบทกฎหมายภายในรัฐอันเกี่ยวกับการสมรสดังกล่าวขึ้นในรูปแบบต่าง ๆ โดยในช่วงแรกนั้นรัฐอาจรับรองการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันของชายและหญิงโดยไม่จำเป็นต้องจดทะเบียนสมรสกัน เพียงแต่ชายและหญิงนั้นแสดงออกโดยเปิดเผยว่าเป็นสามีภริยากัน ก็ถือได้ว่าเป็นการสมรสที่ชอบด้วยกฎหมายแล้ว (หลวงพิศาลสารนิติ, 2547) จนได้พัฒนาเรื่อยมาเป็นรูปแบบของการจดทะเบียนสมรสเพื่อรับรองสถานะของการสมรสนั้นว่าเป็นการสมรสที่ชอบด้วยกฎหมาย เนื่องจากภายหลังที่ชายและหญิงทำการสมรสกันแล้ว ต้องมีความสัมพันธ์ร่วมกันในด้านต่าง ๆ มีการอยู่กินด้วยกันตลอดจนช่วยเหลืออุปการะเลี้ยงดูซึ่งกันและกัน มีหน้าที่รวมตลอดถึงการจัดการทรัพย์สินร่วมกัน หากต่อมาชายและหญิงให้กำเนิดบุตร ก็จะมีสถานะเพิ่มขึ้นมาอีกสถานะหนึ่งคือเป็นบิดาและมารดา และก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดาและบุตรที่ต้องมีหน้าที่อุปการะเลี้ยงดูซึ่งกันและกัน รวมถึงมีหน้าที่จัดการทรัพย์สินมรดกเมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งถึงแก่ความตาย รัฐจึงต้องตรากฎหมายเพื่อรับรองสิทธิและหน้าที่ต่าง ๆ เหล่านี้ให้มีผลใช้บังคับและให้บุคคลหรือประชาชนภายในรัฐมีหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติตาม อันเป็นการก่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ

อย่างไรก็ตาม สังคมโลกและสังคมไทยในปัจจุบันนี้ประกอบไปด้วย บุคคลเพศชายและเพศหญิงที่มีความหลากหลายในการแสดงออกรูปแบบของความรัก และมีความนิยมในพฤติกรรมทางเพศที่แตกต่างกันออกไป การบัญญัติกฎหมายจึงต้องให้เห็นถึงความเท่าเทียมกันเพื่อรับรองสิทธิอันชอบธรรมต่าง ๆ โดยในหลายประเทศได้มีการบัญญัติกฎหมายเพื่อรับรองสิทธิขั้นพื้นฐานในเรื่องการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันของคู่รักซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ เพื่อสร้างความเสมอภาคและเท่าเทียมกัน และเพื่อตอบสนองความต้องการในการดำเนินชีวิตของบุคคลในทุกรูปแบบของความรักด้วยการบัญญัติเป็นกฎหมายไว้อย่างชัดเจน แต่รูปแบบของกฎหมายภายในประเทศต่าง ๆ ที่ให้การยอมรับและออกกฎหมายรับรองให้นั้นยังคงมีแนวคิดที่แตกต่างกันและยากที่จะสร้างความเข้าใจร่วมกัน (ปิยพร โกมุทิ, 2563) โดยสำหรับประเทศไทยในปัจจุบันนั้นยังไม่มีบทบัญญัติของกฎหมายที่รับรองหรือให้สิทธิในการสมรสแก่บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศดังกล่าว

การรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศของต่างประเทศ

สิทธิในการสมรสนั้นได้มีการบัญญัติรับรองและคุ้มครองไว้ในกฎหมายระหว่างประเทศ เริ่มต้นตั้งแต่ในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ค.ศ. 1948 ในข้อ 2 ประกอบข้อ 16 (กรมองค์การระหว่างประเทศ

กระทรวงการต่างประเทศ, 2551) ว่าด้วยเรื่องสิทธิในการสมรสและการก่อตั้งครอบครัว ซึ่งได้มีการระบุถึงเพศเอาไว้อย่างชัดเจนว่าชายและหญิงมีสิทธิอันเท่าเทียมกันในสิทธิดังกล่าว โดยในขณะนั้นยังไม่มีคำนิยามถึงบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ เนื่องจากประเด็นเรื่องความหลากหลายทางเพศยังไม่ได้กลายเป็นข้อถกเถียงที่กว้างขวาง รวมทั้งยังไม่ปรากฏความเปลี่ยนแปลงทางด้านกฎหมายเพื่อรับรองสิทธิด้านความหลากหลายทางเพศเกิดขึ้นอย่างชัดเจน (สมชาย ปรีชาศิลปะกุล, 2558) แม้ต่อมาในกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง และกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่เกิดขึ้นในปี ค.ศ. 1966 จากแนวความคิดของการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนตามที่ประกาศไว้ในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชนให้ความชัดเจนมากยิ่งขึ้น จะเห็นได้ว่า มีเพียงบทบัญญัติที่รับรองสิทธิของชายและหญิงในการสมรสและการก่อตั้งครอบครัว และคุ้มครองความเสมอภาคของชายและหญิงเท่านั้น แต่ก็ยังไม่ได้มีบทบัญญัติลักษณะที่รองรับสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศไว้อย่างชัดเจน เฉกเช่นเดียวกับในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (ณัฐวุฒิ ชัยสายัณห์, 2558)

ต่อมาประเด็นเรื่องการคุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศได้ถูกหยิบยกขึ้นมาให้เห็นถึงความสำคัญอย่างชัดเจนขึ้น ตามที่ปรากฏในหลักการ Yogyakarta Principles (The Yogyakarta Principles) ค.ศ. 2006 ซึ่งเป็นหลักการว่าด้วยการใช้กฎหมายสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศในประเด็นวิถีทางเพศและอัตลักษณ์ทางเพศ โดยกลุ่มผู้เชี่ยวชาญจากหลายประเทศทั่วโลก ส่งผลให้รัฐมีความผูกพันตามพันธกิจด้านสิทธิมนุษยชนในการคุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ โดยสิทธิการสมรสและการก่อตั้งครอบครัวของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศบัญญัติไว้ในหลักการข้อ 24 (คณะผู้เชี่ยวชาญด้านสิทธิมนุษยชน, 2552) โดยหลักการ Yogyakarta Principles อาจถือได้ว่าเป็นปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชนซึ่งบัญญัติขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรบนฐานคิดที่ไม่ได้จำกัดความหมายเอาไว้เพียงเฉพาะชายและหญิง หากยังรวมถึงบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ อันเป็นสิ่งที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความเข้าใจที่กว้างขวางมากขึ้นในสังคมระหว่างประเทศ (สมชาย ปรีชาศิลปะกุล, 2558)

ที่ผ่านมา การยอมรับและรับรองถึงสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในต่างประเทศนั้นสามารถที่จะแบ่งรูปแบบการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศออกเป็น 3 รูปแบบด้วยกัน ดังนี้

1. การแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายที่มีอยู่เดิม โดยมีลักษณะเป็นการแก้ไขกฎหมายการสมรสเดิมของประเทศที่ให้สิทธิในการสมรสและเป็นผู้สมรสที่ชอบด้วยกฎหมายต้องเป็นชายและหญิงเท่านั้น โดยแก้ไขให้บุคคลสองคนไม่ว่าจะเป็นบุคคลต่างเพศหรือบุคคลเพศเดียวกันสามารถสมรสกันได้ตามกฎหมาย และใช้คำที่แสดงถึงความเป็นกลางทางเพศ โดยเมื่อบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศสมรสกันแล้วก็มีสถานะเป็นผู้สมรส ส่งผลให้ได้รับ

สิทธิต่าง ๆ ตามกฎหมายเช่นเดียวกันกับคู่สมรสชายและหญิง เช่น เนเธอร์แลนด์ เบลเยียม สเปน นอร์เวย์ สวีเดน โปรตุเกส เดนมาร์ก นิวซีแลนด์ ฝรั่งเศส ไอร์แลนด์ กรีนแลนด์ และออสเตรเลีย เป็นต้น

2. การออกเป็นกฎหมายเฉพาะ โดยมีลักษณะเป็นการตรากฎหมายในรูปแบบเฉพาะขึ้นมาใหม่เพื่อออกมารับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศแยกต่างหาก ไม่ว่าจะเป็นในลักษณะของกฎหมายรับรองการใช้ชีวิตร่วมหรือกฎหมายจดทะเบียนคู่ชีวิตหรือจดทะเบียนความสัมพันธ์ มิได้ไปแก้ไขกฎหมายเดิมที่บัญญัติในเรื่องการสมรสของชายและหญิง โดยคู่สมรสเพศเดียวกัน จะมีสถานะในลักษณะของการเป็นคู่ชีวิตและมีสิทธิหน้าที่ รวมถึงสิทธิประโยชน์ต่าง ๆ ตามที่กฎหมายเฉพาะได้บัญญัติขึ้น เช่น ไอร์แลนด์ ออสเตรเลีย อังกฤษ อาร์เจนตินา ลักเซมเบิร์ก และมอลตา เป็นต้น

3. เกิดจากคำพิพากษาของศาล โดยมีลักษณะเป็นการที่ศาลรัฐธรรมนูญหรือศาลสูงสุดของประเทศนั้น ๆ อันเป็นการที่องค์กรตุลาการเข้ามามีบทบาท โดยการวินิจฉัยคดีให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศ อันส่งผลให้องค์กรของรัฐดำเนินการตรากฎหมายหรือแก้ไขกฎหมายในการรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศให้เป็นไปตามคำพิพากษาของศาล เช่น สหรัฐอเมริกา เยอรมัน ไต้หวัน แอฟริกาใต้ ออสเตรเลีย เม็กซิโก บราซิล โคลอมเบีย และคอ스타ริกา เป็นต้น

การรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศของประเทศไทย

การสมรสเป็นจุดเริ่มต้นของสถาบันครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยย่อยพื้นฐานของสังคม สถานะความเป็นครอบครัวจึงเริ่มต้นเมื่อชายและหญิงทำการสมรสกัน ประเทศไทยในอดีตย้อนหลังไปในสมัยสุโขทัยที่มีการรวบรวมชนชาติไทยตั้งตัวเป็นอิสระนั้น กฎหมายครอบครัวของประเทศไทยในอดีตนั้นได้รับอิทธิพลโดยตรงจากขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของประเทศอินเดีย และได้รับอิทธิพลโดยอ้อมจากชนชาติขอมและมอญ โดยบิดาเป็นใหญ่ครอบครัวสตรีไม่มีบทบาทในครอบครัวหรือในสังคม ไม่มีการแบ่งทรัพย์สินระหว่างสามีภริยา และทรัพย์สินรดกตกทอดแก่บุตร (ประสพสุข บุญเดช, 2558) ซึ่งมีพัฒนาการและความเป็นมาตามลำดับตามยุคสมัย ดังนี้

1. ในสมัยสุโขทัย กฎหมายเกี่ยวกับการสมรสมีปรากฏอยู่ในมังรายศาสตร์ (กำธร กำประเสริฐ, 2521) การเริ่มต้นความสัมพันธ์ระหว่างชายหญิงโดยการสมรสจะสำเร็จได้โดยง่าย โดยดูจากความยินยอมของพ่อแม่ฝ่ายหญิงและตัวหญิงเป็นสำคัญ

2. ในสมัยอยุธยา กฎหมายเกี่ยวกับการสมรสมีปรากฏอยู่ในกฎหมายลักษณะผัวเมีย (สุกิตดา สุกใส, 2561) โดยได้กำหนดเงื่อนไขในการสมรสให้ชัดเจนมากขึ้น มีการแบ่งประเภทของภริยาและการจัดการทรัพย์สิน

ระหว่างสามภริยาเป็นระบบมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งสะท้อนให้เห็นพัฒนาการของกฎหมายเกี่ยวกับการสมรสให้เหมาะสมกับยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป

3. ในสมัยรัตนโกสินทร์ กฎหมายเกี่ยวกับการสมรสมีปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวง (ธงทอง จันทรางศุ, 2562) โดยกำหนดบทบัญญัติเกี่ยวกับการสมรสและครอบครัวไว้ในกฎหมายลักษณะผัวเมีย อันมีหลักการเช่นเดียวกับกฎหมายลักษณะผัวเมียในสมัยอยุธยา

ต่อมาประเทศไทยเริ่มได้รับอิทธิพลจากประเทศตะวันตกมากขึ้น จึงมีการยกร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ครอบครัว ได้มีการเทียบเคียงกฎหมายลักษณะผัวเมียกับกฎหมายของต่างประเทศ โดยแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับสภาพสังคมและการปกครอง ซึ่งส่งผลให้มีการพัฒนากฎหมายเกี่ยวกับการสมรสของประเทศไทยด้วยเช่นกัน การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ได้แก่ การกำหนดให้ชายภริยาได้เพียงคนเดียว ตามหลักสากล และการแก้ไขบทบัญญัติต่าง ๆ ให้ชายและหญิงที่เป็นคู่สมรสมีสิทธิเท่าเทียมกัน ไม่เว้นแม้แต่เรื่องสิทธิ หน้าที่ และความสัมพันธ์ในครอบครัว อันถือเป็นก้าวสำคัญในเรื่องความเสมอภาคตามหลักสากลและเป็นการพัฒนากฎหมายเกี่ยวกับการสมรสในประเทศมาจนถึงทุกวันนี้ ซึ่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 บัญญัติไว้เงื่อนไขของการสมรสไว้ชัดเจนว่า “การสมรสจะทำได้ต่อเมื่อชายและหญิงมีอายุสิบเจ็ดปีบริบูรณ์แล้ว ...” การสมรสของไทยจึงต้องเป็นการสมรสระหว่างชายกับหญิงเท่านั้น และเมื่อชายและหญิงได้จดทะเบียนสมรสถูกต้องตามกฎหมายย่อมมีสถานะเป็นสามีภริยาที่มีสิทธิที่จะได้รับการอุปการะเลี้ยงดูซึ่งกันและกัน รวมถึงได้รับสิทธิประโยชน์ต่าง ๆ ของการที่ได้เป็นคู่สมรสโดยชอบด้วยกฎหมาย แต่อย่างไรก็ตาม การสมรสตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ของประเทศไทย ยังให้การยอมรับและรับรองเฉพาะชายและหญิงเท่านั้นที่จะเป็นคู่สมรสกันตามกฎหมาย ยังไม่ได้มีการอนุญาตหรือยินยอมให้กลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศสามารถทำการสมรสกันได้และรับรองสถานะให้เป็นคู่สมรสที่ถูกต้องตามกฎหมายของไทย ทำให้บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศไม่อาจได้รับสิทธิอันเกิดจากการสมรส เนื่องจากไม่มีสถานะเป็นคู่สมรสตามกฎหมาย (จุมพต สายสุนทร, 2526)

ประเทศไทยมีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศที่สำคัญ ไม่ว่าจะเป็นรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยที่กำหนดหลักแห่งความเสมอภาคของบุคคลและห้ามการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมไว้ ถึงแม้จะไม่มีกรกล่าวถึงบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศโดยตรงแต่เนื้อหาดังกล่าวสามารถตีความให้รวมถึงบุคคลดังกล่าว ดังนั้น คำว่า “เพศ” ตามรัฐธรรมนูญ มาตรา 27 จึงต้องหมายถึงบุคคลทุกคน ไม่ว่าบุคคลดังกล่าวจะเป็นเพศชาย เพศหญิง หรือบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศก็ตาม ย่อมได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายอย่างเท่าเทียมกัน การเลือกปฏิบัติด้วยเหตุอันไม่เป็นธรรมจึงไม่สามารถที่จะ

กระทำได้ และพระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558 ก็ได้กำหนดมาตรการคุ้มครองและป้องกันไม่ให้เกิดการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ (สาวตรี สุขศรี, 2564) โดยเจตนารมณ์เพื่อให้ความคุ้มครองแก่เพศชาย เพศหญิง และบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ รวมถึงข้อกำหนดในพระราชบัญญัติส่งเสริมการจัดสวัสดิการสังคม พ.ศ. 2546 ยังได้ระบุให้ “บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ” เป็นหนึ่งใน 13 กลุ่มประชากรที่ต้องเผชิญกับความยากลำบาก ในเรื่องของการถูกเอารัดเอาเปรียบการเลือกปฏิบัติในสังคม และจำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือพิเศษในการเข้าถึงบริการทางสังคม โดยที่ผ่านมา เกิดข้อเรียกร้องเพื่อให้มีกฎหมายรับรองสิทธิในการสมรสของบุคคลดังกล่าว 2 รูปแบบด้วยกัน คือ

1. การตรากฎหมายเฉพาะ ได้แก่ ร่างพระราชบัญญัติคู่ชีวิต พ.ศ. ... (สำนักนายกรัฐมนตรี, 2565) ที่กำหนดให้บุคคลสองคนซึ่งเป็นเพศเดียวกันโดยกำเนิดสามารถที่จะจดทะเบียนคู่ชีวิตได้ โดยให้มีสิทธิและหน้าที่ในการอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวในลักษณะทำนองเดียวกับคู่สมรส โดยมีเจตนารมณ์หรือวัตถุประสงค์เพื่อให้บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศได้รับความคุ้มครองอย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม อันเป็นการตรากฎหมายเฉพาะขึ้นเพื่อรับรองสิทธิและหน้าที่ของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ แทนการแก้ไขประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งเป็นหลักกฎหมายทั่วไปเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่อาจมีความเชื่อมโยงกับกฎหมายฉบับอื่น ๆ

2. ร่างพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ ..) พ.ศ. (สมรสเท่าเทียม) (สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2565) ที่ให้แก้ไขคำว่า “คู่สมรส” ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ให้ไม่จำกัดเฉพาะเพศกำเนิดชายและหญิงแล้ว และใช้ภาษาที่เป็นกลางทางเพศในการยินยอมให้บุคคลทุกคนสามารถเข้าถึงและจดทะเบียนสมรสเป็นคู่สมรสที่ชอบด้วยกฎหมายได้ และได้รับการรับรองสิทธิต่าง ๆ เช่น สิทธิในเรื่องการหมั้น สิทธิในการจดทะเบียนสมรส สิทธิในการจัดการทรัพย์สินของคู่สมรส และสิทธิในการรับมรดกจากคู่สมรส เป็นต้น รวมถึงได้รับสิทธิประโยชน์หรือสวัสดิการของรัฐที่กฎหมายระบุรับรองให้แก่คู่สมรสที่มีความหลากหลายทางเพศด้วย

ในปี 2563 ได้มีการพยายามยื่นเรื่องโดยการใช้อกลไกตามรัฐธรรมนูญ มาตรา 212 โดยขอให้ศาลเยาวชนและครอบครัวกลางส่งคำร้องโต้แย้งประเด็นข้อกฎหมายไปยังศาลรัฐธรรมนูญ เพื่อให้ศาลรัฐธรรมนูญวินิจฉัยว่าประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ที่รับรองการสมรสเฉพาะชายและหญิงเท่านั้น ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญหรือไม่ ซึ่งศาลรัฐธรรมนูญได้มีคำวินิจฉัยที่ 20/2564 ลงวันที่ 17 พฤศจิกายน 2564 วินิจฉัยว่าประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 เป็นบทบัญญัติที่สอดคล้องกับสภาพธรรมชาติและจารีตประเพณีที่มีมาช้านาน โดยกำหนดเงื่อนไขของการสมรสไว้ 2 ประการ คือ เป็นการสมรสระหว่าง “ชายและหญิง” และต้องมีอายุสืบเจ็ดปีบริบูรณ์ เว้นแต่ในกรณีที่มีเหตุอันสมควร การที่ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448

ที่บัญญัติให้ชายและหญิงเท่านั้นที่มีสิทธิสมรสกันตามกฎหมาย แม้จะดูเหมือนเป็นการจำกัดสิทธิและเสรีภาพของบุคคล แต่เป็นกฎหมายที่มีเนื้อหาสาระสอดคล้องตามธรรมชาติและเป็นไปตามขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณีของสังคมไทยและบัญญัติขึ้นโดยมีพื้นฐานบนหลักเหตุและผลทั้งสิ้น ดังนั้น ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 จึงไม่ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา 25 มาตรา 26 และมาตรา 27 วรรคหนึ่ง วรรคสอง และวรรคสาม ทั้งนี้ในตอนท้ายคำวินิจฉัย ศาลรัฐธรรมนูญได้ให้ข้อเสนอแนะว่า รัฐสภา คณะรัฐมนตรี และหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องสมควรพิจารณาดำเนินการตรากฎหมาย เพื่อรับรองสิทธิและหน้าที่ของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศอย่างเหมาะสมต่อไป

วิเคราะห์ปัญหาสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

(1) การสมรสในฐานะเป็นสิทธิของบุคคลและการคุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในระดับสากล

การสมรสถือเป็นเรื่องสำคัญเพราะเป็นจุดเริ่มต้นของสถาบันครอบครัว การที่คู่สมรสจะเรียกร้องให้การสมรสไม่เป็นเพียงเรื่องทางประเพณี แต่ต้องเป็นเรื่องที่ได้รับการยอมรับจากรัฐและมีผลผูกพันตามกฎหมาย เมื่อการสมรสเป็นเรื่องที่รัฐตรากฎหมายเพื่อรับรองและคุ้มครองให้กับบุคคลซึ่งเป็นคู่สมรส และคู่สมรสยอมตนเข้าผูกพันตามกฎหมายเพื่อเรียกร้องสิทธิบางประการจากรัฐ การสมรสจึงเป็น “สิทธิ” ที่บุคคลทุกคนพึงเรียกร้องเอจากรัฐได้ โดยได้มีการบัญญัติรับรองและคุ้มครองไว้ในกฎหมายระหว่างประเทศ ไม่ว่าจะเป็นในปฎิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ค.ศ. 1948 หรือในกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ค.ศ. 1966 รวมถึงในกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ค.ศ. 1966 ให้การรับรองสิทธิในการสมรสและการก่อตั้งครอบครัวของชายและหญิง โดยคำนึงถึงแต่ความเสมอภาคของชายและหญิงเป็นสำคัญ

ทั้งนี้ ภายหลังการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิของเกย์ (Gay Rights) ในปี ค.ศ. 1969 เริ่มมีการถกเถียงกันในสังคมตะวันตกถึงสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ จึงถือได้ว่าสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศเป็น “สิทธิที่เพิ่งถูกค้นพบ” นับแต่นั้นจึงเกิดการผลักดันให้มีการรับรองสิทธิของบุคคลดังกล่าวในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศได้รับการรับรองไว้อย่างชัดเจนใน “หลักการยอกยาคาร์ตา” (The Yogyakarta Principles) ในปี ค.ศ. 2006 และในปี ค.ศ. 2007 หลักการดังกล่าวได้ส่งอิทธิพลมายังประเทศไทยครั้งแรก ปรากฏตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย

พุทธศักราช 2550 มาตรา 30 วรรคสาม โดยที่ประเทศไทยเป็นการคุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในประการอื่นๆ ยกเว้น สิทธิในการสมรส

สำหรับการรับรองสิทธิในการสมรสในต่างประเทศ เมื่อได้ทำการศึกษารูปแบบของการรับรองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศทั้ง 3 รูปแบบที่กล่าวมาแล้ว ในทางกฎหมายปัจจุบันประเทศต่าง ๆ มีกฎหมายอยู่ 2 ลักษณะที่แตกต่างกัน คือ กฎหมายรับรองสถานภาพลักษณะของคู่ชีวิตหรือรับรองสถานะในการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันของคู่รักเพศเดียวกัน อันมีลักษณะเป็นการจดทะเบียนความสัมพันธ์ระหว่างกัน โดยให้ได้รับสิทธิประโยชน์ต่าง ๆ ใกล้เคียงหรือเทียบเท่าการเป็นคู่สมรสต่างเพศ และกฎหมายที่ให้สิทธิบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศจดทะเบียนสมรสกันได้ และมีสถานะของการเป็นคู่สมรสตามกฎหมายโดยการแก้ไขกฎหมายเดิม หรือการออกกฎหมายใหม่

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า จากพัฒนาการของการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนตามพลวัตรของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป และหลายประเทศได้ให้การรับรองและคุ้มครองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศตามรูปแบบที่เหมาะสมแล้ว ดังนั้น สิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศจึงเป็นสิทธิมนุษยชนหรือสิทธิขั้นพื้นฐานที่รัฐธรรมนูญและกฎหมายของประเทศไทยต้องให้การรับรองและคุ้มครองตามรูปแบบที่เหมาะสมเช่นเดียวกัน

(2) สภาพปัญหาสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในประเทศไทย

พัฒนาการของกฎหมายเกี่ยวกับการสมรสของประเทศไทย เริ่มปรากฏตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในมังรายศาสตร์ การสมรสเกิดขึ้นได้เพียงได้รับความยินยอมของบิดาและมารดาของฝ่ายหญิงและตัวหญิงเป็นสำคัญ ต่อมาในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ มีกฎหมายลักษณะผัวเมีย จนกระทั่งเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงกฎหมายการสมรสให้สอดคล้องกับสภาพสังคมและการปกครอง รวมถึงหลักความเสมอภาค จึงมีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ครอบครัว ซึ่งเป็นบทบัญญัติเกี่ยวกับการสมรสและกำหนดความสัมพันธ์ในครอบครัว รวมถึงสิทธิหน้าที่ต่าง ๆ ระหว่างกันไว้ โดยเฉพาะประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ได้บัญญัติเงื่อนไขของการสมรสไว้ในมาตรา 1448 ว่า “การสมรสจะทำได้ต่อเมื่อชายและหญิงมีอายุสิบเจ็ดปีบริบูรณ์แล้ว แต่ในกรณีที่มีเหตุอันสมควร ศาลอาจอนุญาตให้ทำการสมรสก่อนนั้นได้” ดังนั้น การสมรสตามกฎหมายของประเทศไทยตลอดช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา มีเงื่อนไขให้กระทำเฉพาะชายกับหญิงตามเพศกำเนิดเท่านั้น

แม้ปัจจุบันรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยจะบัญญัติรับรองไม่ให้เลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรม ด้วยเหตุแห่งความแตกต่างในเรื่องเพศไม่ว่าจะมีเพศกำเนิดเป็นชายหรือหญิง หรือบุคคลที่มีเพศสภาพแตกต่างจากเพศที่ผู้นั้นถือกำเนิดหรือบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ประกอบกับพระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558 บัญญัติรับรองความเสมอภาคของบุคคลโดยมิให้เลือกปฏิบัติเพราะความแตกต่างทางเพศไม่ว่าจะมีลักษณะทางเพศแบบใด รวมถึงข้อกำหนดในพระราชบัญญัติส่งเสริมการจัดสวัสดิการสังคม พ.ศ. 2546 ที่รับรองให้บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศเป็นกลุ่มบุคคลที่จำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือพิเศษในการเข้าถึงบริการทางสังคมก็ตาม แต่สิทธิในการสมรสอันเป็นสิทธิพื้นฐานของบุคคลทำได้เฉพาะระหว่างชายและหญิง

เมื่อบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศไม่อาจจะสมรสกันได้ตามกฎหมายหรือยังขาดการรับรองสิทธิในการสมรสและสร้างครอบครัวของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ เป็นเหตุให้บุคคลเหล่านี้มิได้รับสิทธิและหน้าที่ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์และสิทธิประโยชน์ตามกฎหมายอื่น จึงเกิดข้อเรียกร้องเพื่อให้มีกฎหมายรับรองสิทธิในการสมรสของบุคคลดังกล่าว 2 รูปแบบด้วยกัน คือ การตรากฎหมายเฉพาะ ได้แก่ ร่างพระราชบัญญัติคู่ชีวิต พ.ศ. ... และร่างพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ ..) พ.ศ. (สมรสเท่าเทียม) ทั้งนี้ ร่างกฎหมายดังกล่าวทั้งสองรูปแบบยังไม่มีผลบังคับใช้ทางกฎหมาย

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า สภาพปัญหาของสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในประเทศไทยในปัจจุบัน คือ กฎหมายเกี่ยวกับการสมรสยังไม่ครอบคลุมถึงบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ส่งผลให้ขาดเครื่องมือทางกฎหมายในการจัดการความสัมพันธ์ทางครอบครัว ถึงแม้บุคคลดังกล่าวจะใช้ชีวิตคู่ร่วมกันไปนานเพียงใดก็มิได้รับความคุ้มครองตามกฎหมาย ส่งผลให้เกิดปัญหาครอบครัวของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ รวมถึงไม่ได้รับสิทธิประโยชน์ต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นคู่สมรสเหมือนกับคู่สมรสชายกับหญิง เช่น สิทธิหน้าที่ตามกฎหมายครอบครัวและกฎหมายมรดก สิทธิในการรับบุตรบุญธรรม สิทธิในการตัดสินใจรักษาพยาบาล สิทธิในการได้รับการลดหย่อนภาษีเงินได้ สิทธิในการดำเนินการตามกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาพร้อมหรือแทนกัน สิทธิในการให้และรับบริจาคอวัยวะกับคู่สมรส เป็นต้น

(3) วิเคราะห์คำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

ศาลรัฐธรรมนูญในฐานะองค์กรที่มีอำนาจหน้าที่เฉพาะที่รัฐธรรมนูญและกฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญบัญญัติไว้ โดยเฉพาะมีหน้าที่และอำนาจตรวจสอบความชอบด้วยรัฐธรรมนูญของกฎหมาย และคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของบุคคล ไม่ให้ถูกละเมิดจากหน่วยงานของรัฐ องค์กรผู้ใช้อำนาจรัฐ หรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ โดยในปี 2563 ศาลเยาวชนและครอบครัวกลางส่งคำโต้แย้งของคู่รักซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลาย

ทางเพศ เพื่อให้ศาลรัฐธรรมนูญพิจารณาวินิจฉัยตามรัฐธรรมนูญ มาตรา 212 ว่า ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 จึงขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญหรือไม่ ซึ่งศาลรัฐธรรมนูญได้รับคำร้องดังกล่าวและมีความวินิจฉัยตามคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ 20/2564 ลงวันที่ 17 พฤศจิกายน 2564 สรุปได้ว่า

ในเรื่องการสมรสของประเทศไทยซึ่งมีขนบธรรมเนียมและวิถีสังคมไทยในอดีต รวมถึงกฎหมายจารีตประเพณีดั้งเดิมนั้น ไม่ว่าจะเป็นในสมัยสุโขทัย อยุธยา หรือรัตนโกสินทร์ซึ่งมีความเชื่อสืบต่อกันมาว่าการสมรสเป็นเรื่องของชายและหญิงเท่านั้น ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ซึ่งตราขึ้นจากตามสภาพความเป็นอยู่ของสังคมไทยในอดีตจนถึงปัจจุบัน จึงเป็นบทบัญญัติที่มีเนื้อหาสาระสอดคล้องตามธรรมชาติและจารีตประเพณีของประเทศไทย โดยการสมรสนั้นเป็นสิทธิที่กฎหมายก่อตั้งขึ้น ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ได้บัญญัติรับรองสิทธิในการสมรสเพียงชายและหญิง ซึ่งเมื่อจดทะเบียนสมรสกันแล้วย่อมก็ให้เกิดสิทธิประโยชน์ต่าง ๆ ตามที่กฎหมายบัญญัติไว้ ไม่ว่าจะเป็นสิทธิตามกฎหมายครอบครัวและมรดก หรือตามกฎหมายอื่น ๆ โดยไม่ได้มีข้อความใดไปจำกัดสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในการทำนิติกรรมใด ๆ ตามกฎหมาย อันจะส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของบุคคลดังกล่าว บทบัญญัติในเรื่องการสมรสตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์กำหนดถึงเพียงความเสมอภาคของชายและหญิง โดยมิได้มีลักษณะเป็นการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศแต่อย่างใด บทบัญญัตินี้ดังกล่าวจึงไม่ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา 25 มาตรา 26 และมาตรา 27 วรรคหนึ่ง วรรคสอง และวรรคสาม โดยได้ให้ข้อเสนอแนะเพิ่มเติมในคำวินิจฉัยนี้ว่า “... รัฐสภา คณะรัฐมนตรี และหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องสมควรพิจารณาดำเนินการตรากฎหมายเพื่อรับรองสิทธิและหน้าที่ของบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศอย่างเหมาะสมต่อไป...”

จากคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญดังกล่าว สามารถวิเคราะห์หลักการและเหตุผลได้ดังนี้

1. ศาลรัฐธรรมนูญมีหน้าที่และอำนาจเฉพาะเท่าที่รัฐธรรมนูญหรือกฎหมายกำหนดไว้ แต่หน้าที่และอำนาจหลักคือการตีความกฎหมายที่ตราขึ้นว่ากฎหมายดังกล่าวกระทบต่อสิทธิเสรีภาพของประชาชนซึ่งเป็นผู้ใช้อำนาจอธิปไตยตามที่รัฐธรรมนูญได้บัญญัติรับรองไว้หรือไม่ ตามหลักการอำนาจอธิปไตยและหลักการแบ่งแยกอำนาจ โดยศาลรัฐธรรมนูญย่อมต้องตระหนักถึงการไม่ก้าวล้ำอำนาจอื่น โดยเฉพาะการเป็นผู้สร้างหรือบัญญัติกฎหมายเสียเอง เนื่องจากเป็นหน้าที่โดยตรงของฝ่ายนิติบัญญัติซึ่งเป็นตัวแทนของฝ่ายเสียงข้างมาก

2. เมื่อศาลรัฐธรรมนูญพิจารณาแล้วว่า ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ซึ่งบัญญัติถึงการสมรสของชายและหญิงตามจารีตประเพณีที่มีมาแต่เดิมนั้นไม่มีปัญหาความชอบด้วยรัฐธรรมนูญของกฎหมาย จึงหมดภาระหน้าที่ของศาลรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นตัวแทนของฝ่ายเสียงข้างน้อยในการตรวจสอบถ่วงดุล

มิให้กฎหมายใดกระทบสิทธิหรือเสรีภาพที่รัฐธรรมนูญคุ้มครองไว้ ซึ่งโดยปกติแล้วกฎหมายนั้นย่อมใช้บังคับได้ต่อไป โดยศาลรัฐธรรมนูญไม่จำเป็นต้องกำหนดสาระสำคัญอื่นใดในการวินิจฉัยปัญหาข้อกฎหมายนั้นอีก แต่ในคดีนี้ ศาลรัฐธรรมนูญกลับวินิจฉัยโดยยังคำนึงถึงสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ เนื่องจากเกิดสภาพปัญหาว่ากฎหมายที่ใช้บังคับอยู่ในปัจจุบันรับรองสิทธิในการสมรสของชายและหญิงเท่านั้น แต่ยังขาดการรับรองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ศาลรัฐธรรมนูญได้มีคำวินิจฉัยในเชิงสร้างสรรค์ โดยมอบหน้าที่และอำนาจในการตราหรือปรับปรุงกฎหมายในการรับรองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศให้มีความเหมาะสมกับสังคมไทยในปัจจุบันให้แก่รัฐสภาซึ่งเป็นองค์กรของรัฐฝ่ายนิติบัญญัติซึ่งมาจากตัวแทนของประชาชนในการเลือกตั้งตามหลักการในระบอบประชาธิปไตยและหลักการแบ่งแยกอำนาจ

สรุป

เมื่อสิทธิในการสมรสและก่อตั้งครอบครัวถือเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานอันมีรากฐานจากหลักสิทธิมนุษยชน และหลักสิทธิธรรมชาติ และประเทศไทยได้ร่วมลงนามในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม รวมถึงในหลักการ Yogyakarta Principles ได้บัญญัติรับรองถึงสิทธิการสมรสและการก่อตั้งครอบครัวของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศบัญญัติไว้ ประเทศไทยจึงมีหน้าที่จะต้องปฏิบัติตามพันธกรณีที่กำหนดไว้ อันเนื่องมาจากการเข้าเป็นภาคีสันติสัญญาและตราสารสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศ

โดยที่ผ่านมามีประเทศไทยได้มีความพยายามที่จะผลักดันให้เกิดการยอมรับสถานะของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในมิติต่าง ๆ ตามที่รัฐธรรมนูญได้มุ่งให้ความคุ้มครองแก่บุคคลทุกคน ไม่ว่าบุคคลดังกล่าวจะเป็นเพศชาย เพศหญิง หรือบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ซึ่งแม้พระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558 กำหนดมาตรการคุ้มครองแก่บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศไม่ให้ถูกเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรม แต่ประเทศไทยก็ยังขาดการรับรองสิทธิในการสมรสและสร้างครอบครัวของกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ทุกคนตามหลักการ Yogyakarta Principles

เนื่องจากกฎหมายที่บัญญัติเรื่องการสมรสของไทยในอดีตที่ผ่านมาได้จัดทำขึ้นโดยเข้าใจบนพื้นฐานของชายและหญิงเป็นหลัก รวมถึงประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ซึ่งเป็นกฎหมายที่ใช้บังคับอยู่ในปัจจุบัน ได้บัญญัติเงื่อนไขของการสมรสไว้ว่าต้องเป็นการสมรสระหว่างชายกับหญิงเท่านั้นที่จะเป็นคู่สมรสกันตามกฎหมาย ซึ่งโดยสภาพของบทบัญญัตินี้เอง ทำให้เกิดการปิดกั้นทางกฎหมายส่งผลให้บุคคลที่มีความหลากหลาย

ทางเพศไม่อาจจะสมรสกันได้ตามกฎหมายหรือยังขาดการรับรองสิทธิในการสมรสและสร้างครอบครัวของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ส่งผลให้บุคคลดังกล่าวไม่ได้รับสิทธิอันเกิดจากการสมรสตามที่กฎหมายได้รับรองไว้

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

สำหรับปัญหาที่เกิดขึ้นแก้ไขได้โดยการให้รัฐสภาซึ่งเป็นองค์กรของรัฐฝ่ายนิติบัญญัติเร่งตรากฎหมายมารองรับสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ เนื่องจากสิทธิที่เกิดจากการสมรสเป็นการบัญญัติรับรองโดยกฎหมาย อันจะส่งผลให้บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศได้รับความคุ้มครองทางกฎหมายอย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม โดยไม่ถูกเลือกปฏิบัติจากเงื่อนไขของการสมรสตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ที่กำหนดให้เฉพาะชายและหญิงเท่านั้นที่จะทำการสมรสกันได้ และสามารถที่จะดำรงชีวิตได้อย่างมีศักดิ์ศรีในสังคมต่อไป โดยที่ในปัจจุบันประเทศไทยได้มีการผลักดันให้มีกฎหมายสำหรับการใช้ชีวิตครอบครัวของบุคคลเพศเดียวกันหรือบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศยอมทำให้บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในประเทศไทยได้รับสิทธิเช่นเดียวกับคู่สมรสชายหญิงหรือในฐานะที่เป็นคู่สมรสตามกฎหมาย อันเป็นการดำเนินการที่สอดคล้องกับคำวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญซึ่งได้ขอแนะนำไว้โดยคำนึงถึงสิทธิของบุคคลดังกล่าวตามคำวินิจฉัยศาลรัฐธรรมนูญที่ 20/2564 ลงวันที่ 17 พฤศจิกายน 2564

ส่วนรูปแบบการรับรองสิทธิในการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศที่เหมาะสมกับประเทศไทยนั้น ควรจะเป็นรูปแบบที่กฎหมายให้การรับรองและคุ้มครองเทียบเท่าหรือเท่าเทียมกับการสมรสของชายและหญิงตามกฎหมายเดิม ซึ่งก็คือ การแก้ไขประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 โดยให้สิทธิในการสมรสซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของบุคคลนั้นได้รับการปฏิบัติอย่างเท่าเทียมกัน ไม่ว่าจะเป็นบุคคลเพศใดก็ตาม เพื่อให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยอันเป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศ และพระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558 อันเป็นกฎหมายภายในประเทศ ที่มุ่งคุ้มครองความเสมอภาคของบุคคลให้บุคคลทุกคนได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายอย่างเท่าเทียมกัน ไม่ให้ถูกเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมเพราะเหตุแห่งความแตกต่างในเรื่องเพศ รวมถึงให้สอดคล้องกับสนธิสัญญาระหว่างประเทศและตราสารสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศที่ประเทศไทยได้เข้าเป็นภาคีสมาชิกด้วย

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นเกณฑ์อายุขั้นต่ำของผู้สมรส การให้สิทธิในการขอถือสัญชาติโดยการสมรส แก่บุคคล รวมถึงผลกระทบเชิงบวกและเชิงลบต่อการใช้กฎหมายอิสลาม ว่าด้วยครอบครัวและมรดกในเขตพื้นที่ จังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล

2. ควรศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับการก่อตั้งสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศที่จะเกิดขึ้นตามมา อันเนื่องจากการสมรส เนื่องจากสิทธิดังกล่าวเป็นสิทธิที่เกิดขึ้นใหม่ และประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เรื่องดังกล่าวเป็นกฎหมายจารีตประเพณี การแก้ไขเพิ่มเติมดังกล่าวอาจทำให้กฎหมายจารีตประเพณีกลายเป็นกฎหมายเทคนิคได้

บรรณานุกรม

กำธร กำประเสริฐ. (2521). *คำอธิบายวิชาประวัติศาสตร์กฎหมาย*. กรุงเทพฯ : คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

กรมองค์การระหว่างประเทศ กระทรวงการต่างประเทศ. (2551). *ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน*. กรุงเทพฯ : กรมองค์การระหว่างประเทศ.

คณะผู้เชี่ยวชาญด้านสิทธิมนุษยชน. (2552). *หลักการ Yogyakarta Principles The Application of International Human Rights Law in relation to Sexual Orientation and Gender Identity*. พิมพ์ครั้งที่ 5. (ไพศาล ลิขิตปรีชากุล และสำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ผู้แปล). กรุงเทพฯ : ไอเดีย สแควร์.

คณะกรรมการการวิสามัญบันทึกเจตนารมณ์จดหมายเหตุและตรวจรายงานการประชุม สภาร่างรัฐธรรมนูญ. (2550). *เจตนารมณ์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550*. กรุงเทพฯ : สำนักกรรมการ 3 สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร.

คณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ. (2562). *ความมุ่งหมายและคำอธิบายประกอบรายมาตราของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560*. กรุงเทพฯ : สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร.

จุมพต สายสุนทร. (2526). ฐานะทางกฎหมายของผู้รักร่วมเพศ. *วารสารนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*. 13(2). 60 – 69.

ณัฐภูมิ ชัยสายัณห์. (2558). *กฎหมายรับรองสถานะในการใช้ชีวิตคู่ร่วมกันของกลุ่มคนที่มีเพศวิถีแบบรักร่วมเพศเดียวกัน*. วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.

- ธงทอง จันทรางศุ. (2562). *กฎหมายไทยในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น*. รายงานผลการวิจัย เรื่อง พัฒนาการของกฎหมายครอบครัวว่าด้วยเงื่อนไขการสมรส. คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปิยพร โกมุที. (2563). *สิทธิและเสรีภาพในการสมรสของบุคคลเพศทางเลือก*. วิทยานิพนธ์ปริญญานิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขากฎหมายเอกชน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ปรีดี เกษมทรัพย์. (2550). *นิติปรัชญา*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดือนตุลา.
- ประเสริฐ โอนพรัตน์วิบูล. (2560). พัฒนาการของกฎหมายเกี่ยวกับคนรักเพศเดียวกันและคนรักร่วมเพศในสังคมโลก. *วารสารศาลรัฐธรรมนูญ*. 19(57). 65 – 78.
- ประสพสุข บุญเดช. (2558). *คำอธิบายกฎหมายครอบครัว*. พิมพ์ครั้งที่ 21. กรุงเทพฯ : สำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา.
- สาวตรี สุขศรี. (2564). *การศึกษาการบังคับใช้พระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558 เพื่อประเมินผลสัมฤทธิ์ของกฎหมาย*. กรุงเทพฯ : สถาบันพระปกเกล้า.
- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (2565). บันทึกวิเคราะห์สรุปสาระสำคัญของร่างพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ ..) พ.ศ., 27 มกราคม 2567. https://www.senate.go.th/document/Lawdraft/Ext5/5403_0001.PDF.
- สุภธิดา สุกใส. (2561). *การพัฒนากฎหมายเกี่ยวกับการสมรสและการรับรองสิทธิในการสมรสระหว่างเพศเดียวกันในประเทศไทย*. การประชุมวิชาการสาขานิติศาสตร์ระดับชาติ ครั้งที่ 1 หัวข้อ “ระบบกฎหมายไทย: ปฏิรูป/เปลี่ยนผ่าน/ปฏิสังขรณ์” วันที่ 8 มิถุนายน 2561 โรงแรมแคนทารี ฮิลล์ จังหวัดเชียงใหม่ จัดโดย คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สมชาย ปรีชาศิลปกุล. (2558). *บุคคลเพศหลากหลายในระบบกฎหมาย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ.
- หลวงพิศลยสารนิต. (2547). *ลักษณะผัวเมียกับลักษณะมรฎกโดยย่อ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี : โรงพิมพ์เจริญผล.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. (2565). *ร่างพระราชบัญญัติคู่ชีวิต พ.ศ. และร่างพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ ..) พ.ศ. รวม 2 ฉบับ*. หนังสือสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ที่ นร 0503/14356 ลงวันที่ 9 มิถุนายน 2565.
- อารยา สุขสม. (2561). รัฐธรรมนูญไทยกับความหลากหลายทางเพศ. *วารสารนิติสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*. 11(2). 87 – 120.